

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרק שביעי - שמיני

ברכת המזון

סוגיה לד: ברכת המזון - זמנה ומקומה

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה לד: ברכת המזון - זמנה ומקומה

*

רקע

הגמ' חוזרת לדיני ברכת המזון, והיא עוסקת בשתי שאלות חשובות מאוד למעשה: היכן צריך לברך ברכה אחרונה, ועד מתי ניתן לברך את הברכה.

מקורות

א. גמ' נג: "מי שאכל וכו'... כאן באכילה מרובה כאן באכילה מועטת"

ב. מקום הברכה

רי"ף מ. "מתני' מי שאכל ושכח... כבית הלל וקטליה אריא"

תלמידי רבינו יונה ד"ה גמ', ולענין

רא"ש סי' ה, "גמ'... אלא יברך במקום שנזכר"

טור ריש סי' קפד

רמב"ם הל' ברכות פ"ד ה"א

ג. זמן הברכה

רש"י ד"ה אכילה מרובה

תוס' ד"ה באכילה מרובה

תלמידי רבינו יונה מ. ד"ה כל, "... ואינו מברך עליו אח"כ"

רא"ש סי' ה, "וכמה שיעור עכול... רעב ותאב לאותן פירות יברך"

אבודרהם הלכות ברכות, השער הראשון סוד"ה ואומר פסוק, "ועד מתי הוא מברך..."

רמב"ם הל' ברכות פ"ב הי"ד, פ"ד ה"א

ד. שו"ע סי' קפד, ומשנה ברורה

טור ריש סי' קפד

מי שאכל ויצא ממקומו ולא בירך, לא שנא שוגג ולא שנא מזיד, צריך לחזור למקומו ולברך. בירך במקום השני, אם היה שוגג יצא ואם היה מזיד לא יצא. כתב ה"ר פרץ דוקא שאין לו עוד פת לאכול במקום השני, אבל אם יש לו עוד פת לאכול, יאכל שם מעט ויברך שם, רק שלא יהא רעב¹ מאכילה הראשונה. והא דאמרינן דברים הטעונין ברכה לאחריהם במקומן, פירוש אם אינו רוצה לאכול במקום השני צריך לחזור למקומו ולברך, אבל אם ירצה לאכול במקום השני אין צריך לחזור למקומו.

אבודרהם הלכות ברכות, השער הראשון ד"ה ואומר פסוק

¹ עיין ב"ח [סע' ב ד"ה ומ"ש רק שלא יהא רעב] ופרישה [אות ב] שיש גורסים: "רק שלא יהא שבע מאכילה ראשונה".

ועד מתי הוא מברך עד כדי שיתעכל המזון במעיו. וכמה שיעור עיכול - כל זמן שאינו רעב מחמת אותה אכילה, ובאכילה מועטת ארבעה מילין. וכתב בעל המאור, אם שתה או אכל פירות ושכח ברכה אחרונה חוזר ומברך כל זמן שאינו צמא, דהוי דומיא דכל זמן שאינו רעב גבי אכילה.

הסבר הסוגיה

מי שאכל ושכח ולא בירך, בית שמאי אומרים: יחזור למקומו ויברך, ובית הלל אומרים: יברך במקום שנזכר.

[משנה נא:]

חכמים קבעו לגבי ברכה אחרונה שתי קבוצות מאכלים: "דברים הטעונים ברכה אחריהן במקומן", ו"דברים שאינם טעונים ברכה אחריהן במקומן". ניתן להבין חלוקה זו בשתי דרכים:

א. החלוקה נובעת מהבדל באופיים של המאכלים. "דברים הטעונים ברכה אחריהן במקומן" הם מאכלים שקובעים מקום לאכילתם, וכיוון שאכילתם במקום מסוים גם הברכה צריכה להיות במקום זה. דין זה אינו קיים במאכלים שאין קובעים מקום לאכילתם ועל כן הם "אינם טעונים ברכה אחריהן במקומן".

ב. החלוקה נובעת מהבדל במהות הברכות. ברכה המתייחסת לאוכל הנאכל צריכה להיות במקום האכילה, וברכה שאינה מתייחסת לאוכל הנאכל אלא היא שבח כללי לקב"ה על כך שהוא זן את בריותיו, אינה צריכה להיות במקום האכילה.

לפי הדרך הראשונה "דברים הטעונים ברכה אחריהן במקומן" אינם כוללים שבעת המינים אלא פת [ואולי כל חמשת מיני דגן] הנאכלת בקביעות מקום. לפי הדרך השנייה מסתבר שב"דברים הטעונים ברכה אחריהן במקומן" כלולים כל שבעת המינים שברכתם מתייחסת בפירוש למאכל הנאכל, ואינם כוללים שאר מינים שמברכים עליהם "בורא נפשות" שהיא ברכה של שבח כללי לבורא העולם. הראשונים נחלקו בהגדרת דין זה, ועיין פירוט שיטותיהם לעיל [סוגיית "שינוי מקום" (עמ' 172)].

החיוב לברך על פת במקום האכילה הוא דין לכתחילה, ונחלקו בית הלל ובית שמאי מה הדין בדיעבד. בית הלל סוברים שבדיעבד אינו חוזר למקומו, ובית שמאי סוברים שאף בדיעבד צריך לחזור למקומו ולברך. אומר רב זביד [נג:]: שמחלוקתם היא במקרה ששכח לברך, אך מזיד חייב לחזור ולברך אף לדעת בית הלל. נחלקו הראשונים בפסק ההלכה. הרי"ף [מ.] והרמב"ם [הל' ברכות פ"ד ה"א] פוסקים כבית הלל, שאם שכח לברך אינו חייב לחזור למקומו, ואם יצא במזיד חייב לחזור ולברך במקום הסעודה. הרמב"ם פוסק שבשני המצבים אם בירך במקומו יצא ידי חובתו. הרא"ש [סי' ה] מצטט את רב עמרם גאון הפוסק כבית שמאי, שאף בשוגג חייב לחזור למקום הסעודה ולברך. פסק זה הוא מפאת סיפור הגמ' על האמוראים שנהגו כדברי בית שמאי, מלשון הרא"ש משמע שהוא מסכים לו.

הטור [סי' קפד] פוסק בפירוש שאף בשוגג יש חיוב לחזור למקום האכילה ולברך, ומוסיף שאם יצא ממקומו במזיד, אפילו אם בירך במקומו, צריך לחזור ולברך במקום הסעודה.

לדעתו, החלוקה בין שוגג למזיד קיימת אף בשיטת בית שמאי, וכיוון שבשוגג חייב לחזור למקום האכילה, במזיד אינו יוצא אף בדיעבד.²

ועד מתי מברך? עד כדי שיתעכל המזון שבמעיו. [משנה נא:]
כמה שיעור עכול? אמר ר' יוחנן: כל זמן שאינו רעב, וריש לקיש אמר: כל זמן שיצמא מחמת אכילתו. [גמ' נג:]

תלמידי רבינו יונה [מ. ד"ה כל] מפרשים ששיעור "כל זמן שאינו רעב" הוא: "משעה שמתחיל להיות רעב אף על פי שלא נתעכל עדיין לגמרי, כיוון שמתחיל להתעכל כמו שנתעכל לגמרי דיינינן ליה ואינו מברך עליו אחר כך". הרא"ש [סי' ו] כותב: "כל זמן שאינו רעב מחמת אותה אכילה", ואינו מדגיש "שמתחיל להיות רעב", אולי הוא חולק וסובר שיכול לברך כל עוד אינו רעב לגמרי.³

מוסיף הרא"ש: "וכן לענין שתיית יין ואכילת פירות, אם אינו צמא או רעב ותאב לאותן פירות יברך". דברי הרא"ש "ותאב לאותן פירות" אינם ברורים, וכי עיכול המזון נקבע על פי תאוותו, והרי הוא נקבע על פי רעבונו בלבד, ומדוע הרא"ש הוסיף משפט זה? נחלקו הפוסקים בהבנת דברי הרא"ש. הבית יוסף [סי' קפד סע' ה ד"ה ומ"ש רבינו] מפרש שהעיכול נקבע על פי רעבונו בלבד, וכשהוא רעב הוא אינו יכול לברך אף שאינו תאב עוד לאכילת פירות, אך אם הוא אינו יודע אם התעכל המזון שבמעיו אם לאו, מוסיף לו הרא"ש סימן שאם הוא תאב לאותם פירות, ודאי שהתעכל המזון שבמעיו ואינו יכול לברך. הב"ח [סע' ג ד"ה וכמה] חולק על הבית יוסף ומפרש שרעב קובע עיכול המזון באכילת פת בלבד, ולכן מוסיף הרא"ש, שבשתיית יין עיכול המזון הוא משעה שנהיה צמא, ובאכילת פירות - משעה שתאב לאכילת פירות.⁴

הגמ' [נג:] מקשה שיש סתירה בדברי ריש לקיש, במקום אחד הוא אומר ששיעור עיכול "כל זמן שלא יצמא מחמת אכילתו", ובמקום אחר הוא אומר ששיעור עיכול "כדי להלך ארבע מילין" [72 דקות לפי השיטה המינימאלית לשיעור הליכת מיל]. מתרצת הגמ': "לא קשיא כאן באכילה מרובה כאן באכילה מועטת". נחלקו הראשונים בהסבר הגמ'. רש"י [ד"ה אכילה מרובה]

² לא ניתן להסביר שלדעת הטור ברכה שאינה במקום האכילה אינה ברכה, שהרי שוגג יוצא בה ידי חובתו. על כרחנו שחכמים קנסו את המזיד והפקיעו את ברכתו.

³ עיין ביאור הגר"א [סי' קפד סע' ה] המביא מקור לדברי תלמידי רבינו יונה מלשון הירושלמי, "עד שירעב". ועיין בפירוש דמשק אליעזר המבאר שלדעת הגר"א הבבלי והירושלמי חולקים בדיון זה. הרמב"ם [פ"ב הי"ד] פוסק: "מי שאכל ושכח ולא בירך אם נזכר קודם שיתעכל המאכל שבמעיו חוזר ומברך", בפירוש המשנה [מ"ז] הרמב"ם מפרש כרבי יוחנן ששיעור זה הוא כל זמן שלא ירעב, אך כאן הרמב"ם השמיט פירוש זה, וראה הלכות דעות [פ"ד הי"ט].

⁴ ההבחנה בין אכילת פת לבין שתיית יין ואכילת פירות מובאת גם בבעל המאור [המובא באבודרהם, הלכות ברכות, השער הראשון סוד"ה ואומר פסוק], אך דבריו "כל זמן שאינו צמא" מתאימים לכאורה לשתייה בלבד, ושמא לדעתו פירות מרווים את הצמאון, והשיעור בהם כבשתייה.

מפרש שהשיעור באכילה מרובה הוא הליכת ד' מילין, והשיעור באכילה מועטת הוא "כל זמן שיצמא מחמת אכילתו", שהוא שיעור פחות. הר"ח [ד"ה וכמה] ותוס' [ד"ה באכילה, וכך נראה מרוב הראשונים] חולקים, ולדעתם "כדי להלך ארבע מילין" הוא השיעור באכילה מועטת, ובאכילה מרובה הוא "כל זמן שיצמא מחמת אכילתו", שהוא שיעור גדול יותר.

נחלקו הראשונים אם שיעור "כדי להלך ד' מילין" באכילה מועטת הוא רק לשיטת ריש לקיש או גם לשיטת ר' יוחנן. רוב הראשונים משמיטים שיעור זה, ומכך משמע שהשיעור הוא רק לריש לקיש. האבודרהם [הל' ברכות, השער הראשון סוד"ה ואומר פסוק, מובא בדרכי משה סי' קפד אות א] אומר: "וכמה שיעור עיכול כל זמן שאינו רעב מחמת אותה אכילה ובאכילה מועטת ארבעה מילין", משמע שהוא סובר שאין מחלוקת בין ר' יוחנן לריש לקיש באכילה מועטת, ולשניהם השיעור הוא מהלך ד' מילין.

הביאור הלכה [סי' קפד סע' ה ד"ה אם] מוסיף, כי הראשונים החולקים על האבודרהם וסוברים שר' יוחנן אינו מודה לשיעור של כדי מהלך ד' מילין, סוברים ששיעור עיכול המזון גדול יותר, אבל גם הם מודים שבפחות משיעור זה המזון עדיין אינו מתעכל במעיו.

המשנה [נא:] מביאה את הזמן שניתן לברך ברכת המזון לגבי שוכח לברך, ויש לדרוש במקרה נוסף: אדם היושב בסעודה גדולה, מאריך בה ושוהה כדי שיתעכל המזון שבמעיו. מסברא ניתן לומר שהדין במצב זה אינו זהה לדין המשנה. חלות ברכה אחרונה היא רק כשהברכה מתייחסת לסעודה שנאכלה. השוכח לברך מתנתק מהסעודה, ולכן התייחסות הברכה לסעודה היא רק כשהמזון עדיין לא התעכל. היושב בסעודה גדולה לא התנתק מהסעודה, ולכן הברכה מתייחסת לאכילה אף לאחר שהמזון התעכל במעיו.

המגן אברהם [סי' קפד סק"ט, מובא במשנה ברורה סקי"ח] מתייחס בפירושו לסעודה גדולה, ואומר שצריך להקפיד בה על אותם זמנים של שוכח מלברך [אלא ש"כיון שעוסקין בשתיה ובפרפראות כלא נתעכל דמי"]. אך הרמב"ם [פ"ד ה"ז] פוסק: "גמר בלבו מלאכול או מלשתות ואחר כך נמלך לאכול או לשתות אף על פי שלא שינה מקומו חוזר ומברך, ואם לא גמר בלבו אלא דעתו לחזור לאכול ולשתות אפילו פסק כל היום כולו אינו צריך לברך שנית". הרמב"ם כותב בפירושו שאפילו "פסק כל היום" אינו צריך לחזור ולברך ברכה ראשונה, ונראה ברור מדבריו שמותר לעשות זאת לכתחילה ולברך ברכה אחרונה רק בסוף היום. כנראה שכוונת המגן אברהם היא שאם דעתו להמשיך ולאכול, יכול לברך אף אם שהה שיעור כדי שיתעכל המזון שבמעיו, אך כשאין דעתו לאכול אין להשתות כל כך.

סיכום

חובה לברך ברכת המזון במקום הסעודה. השוכח לברך במקומו - לדעת בית שמאי חוזר למקומו ומברך, ולדעת בית הלל אינו צריך לחזור למקומו ולברך. הזיד ולא בירך במקום הסעודה, חייב לחזור למקומו אף לשיטת בית הלל.

הרמב"ם פוסק כבית הלל, הרא"ש פוסק כבית שמאי. הטור פוסק כבית שמאי וסובר ששוכח חייב לחזור לכתחילה ואם בירך במקומו - יצא ידי חובתו, ומזיד שבירך במקומו צריך לחזור ולברך במקום סעודתו.

שוכח לברך יכול לברך לפני שהתעכל המזון שבמעיו. הראשונים פוסקים כרבי יוחנן ששיעור זה הוא כל זמן שאינו רעב. הרא"ש, על פי הבנת הב"ח, מוסיף ששיעור זה נאמר באכילת פת, ואילו בשתייה השיעור הוא כל זמן שאינו צמא, ובאכילת פירות השיעור הוא כל זמן שאינו תאב לפירות. אבודרהם סובר שמחלוקת רבי יוחנן וריש לקיש היא רק לגבי אכילה מרובה, אך לכולי עלמא השיעור באכילה מועטת הוא כדי מהלך ד' מילין. אולם מהרי"ף ושאר הראשונים שהשמיטו את דברי ריש לקיש מוכח שרבי יוחנן חולק אף באכילה מועטת.

הלכה

השו"ע [סי' קפד סע' א] פוסק שאדם שלא בירך במקום אכילתו במזיד חייב לחזור למקום האכילה ולברך, ולגבי שוגג הוא מביא גם את שיטת הרמב"ם וגם את שיטת הרא"ש ואינו מכריע ביניהן. המשנה ברורה [סק"ז] פוסק שנכון לנהוג כשיטת הרא"ש, ולחזור למקומו אפילו כשיצא בשוגג.

לגבי זמן הברכה פוסק השו"ע [סי' קפד סע' ה] כשיטת תלמידי רבינו יונה כי "משעה שהתחיל להיות רעב אף על פי שלא נתעכל עדיין לגמרי כנתעכל לגמרי דיינין ליה". מוסיף השו"ע, על פי הרא"ש, ששיעור זה אינו באכילת פת בלבד, אלא אף "לענין פירות ושתיית יין אם אינו רעב ולא צמא ותאב לאותם פירות יברך".

המשנה ברורה [סק"כ, ועיין ביאור הלכה ד"ה אם] פוסק שהאוכל אכילה מועטת ואינו יכול לשער את הזמן ש"אינו רעב" שהרי האכילה לא השביעתו, יכול לברך עד שיעור מהלך ד' מילין, ששיעור זה הוא שיעור מינימאלי המוסכם על כולם.⁵

⁵ מקובל שצריך לברך ברכת המזון תוך 72 דקות. לפי פסק המשנה ברורה דין זה תקף באכילה מועטת בלבד, ובאכילה מרובה הוא משער לפי רעבונו. ערוך השולחן [סע' ו-ח] פוסק שלא ניתן לשער תחילת רעב, וכן לא ניתן לשער מהי אכילה מרובה ומהי אכילה מועטת, ולכן יש לברך בתוך 72 דקות [ועיין בספר "חזאת הברכה" (עמ' 49) דיון ארוך ברין זה].